

Р64

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

Роздобутько Олена Миколаївна

УДК 316 (043.3)

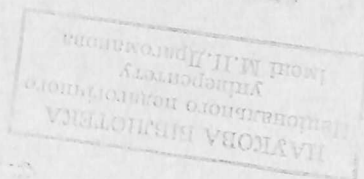

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЧАСУ В СОЦІОЛОГІЇ

Спеціальність 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Науковий керівник:

кандидат соціологічних наук, доцент,
Яковенко Алла Казимирівна,
професор кафедри теорії та методології
соціології НПУ імені М.П. Драгоманова

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, професор,
Цимбалюк Наталя Миколаївна,
професор кафедри соціальних структур та
соціальних відносин Київського
національного університету імені Тараса
Шевченка

кандидат філософських наук,
Ілляхова Марина Володимирівна,
старший викладач кафедри гуманітарної
освіти та соціології Київського
економічного інституту менеджменту

Захист відбудеться 24 грудня 2010 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К26.053.17 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано "23" листопада 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.О. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Час – це, з однієї сторони, вагома філософська категорія, що повноправно займає місце в одній з найбільш суперечливих парі категорій – „буття і час”; з іншої – соціологічна, що застосовують в дослідженнях різноманітних соціальних процесів. Представники різних наук, які так чи інакше підходять до проблематики часу, відчувають спокусу об'єднати зусилля у його подальшому вивченні. Звідси мрії про інтегративну науку про час – темпологию, хронометрію, хрономію. Спроби співставити і порівняти різні тлумачення часу (що пропонують фізики і біологи, геологи і екологи, психологи і логіки, філософи і соціологи, лінгвісти і мистецтвознавці) були як у зарубіжній, так й у вітчизняній науці.

Суспільні трансформації актуалізують пошук шляхів адекватного розвитку соціологічної теорії, що, в свою чергу, обумовлює значний інтерес соціологів до минулого як передумови прогнозу майбутнього. Звернення до нього збагачує розуміння соціальних процесів. В соціології: зараз розробленими теоретичними течіями дослідження соціального часу виступають водночас історична соціологія і соціологія часу. Непросто виявити специфіку історичної соціології, як непросто знайти співвідношення між історією і соціологією. Навіть в публікаціях, що претендують бути історичною соціологією, часто зустрічаються крайнощі. Одні автори більше схиляються до історії, відводячи соціології інструментальне місце, інші вирішують виключно соціологічні завдання. Зокрема, в зарубіжній літературі немає усталеного уявлення щодо мети і завдань даного напрямку. Можна вирізнити щонайменше два взаємопов'язаних підходи. Перший стосується соціологічних концепцій, що розробляють для аналізу історичних даних, а також для виявлення соціальних закономірностей за допомогою соціологічного аналізу історичного розвитку. Для іншого підходу притаманним є використання історичних даних для ілюстрації чи перевірки певних соціологічних концепцій або розбудова теорії генезису певних соціологічних явищ.

Потрібно зазначити, що в соціологічній літературі представники історичної соціології нерідко виявляються і теоретиками соціології часу. Таким чином, можна констатувати суперечність в справі характеристики історико-соціологічного знання, наукової критики історичної соціології та соціології часу, та необхідність нового підходу до формування нового узагальненого знання з тематики репрезентації часу в соціології, загалом, та визначення „соціального часу”, зокрема. Отже, традиція вести перманентно пошуки досконалого визначення поняття „соціального часу” та репрезентації часу на різних рівнях наукового пізнання в соціології справді багата. Загалом, серйозно проблематикою репрезентації часу в соціології почали займатися вже з початку ХХ сторіччя. Це були такі класики соціологічної науки як Е. Дюркгейм, М. Мосс, А. Убер, М. Хальбвакс, які звернули увагу на те, що час можна збагнути через його соціальний характер, бо діяльність людей має сенс перш за все тоді, коли вона синхронізована. Час, таким чином, забезпечує нормативну регуляцію соціального життя, а отже впливає на все суспільство загалом. Соціологічну традицію визначення часу продовжили не менш знаві соціологи – П. Сорокін і Р. Мертон, які визначали соціальний час як вираження зміни або руху одних соціальних явищ по відношенню до інших соціальних явищ, взятих за точку відліку. Також

досить пізнавальним є підхід до визначення соціального часу через його функціональний зміст (П. Штомпка) та суб'єктивний вимір (Дж. Г. Мід). Важливим напрямком в межах дослідження соціального часу виступає спроба поєднання його теоретичного конструювання з включенням в соціологічну методологію і методи. Зокрема за даною спрямованістю сьогодні працює російський науковець Н.Веселкова.

Потрібно сказати, що спробами визначення „історичної соціології”, описом становлення її як окремої наукової дисципліни (в одному випадку історичної, в іншому – соціологічної), приписуванням різного роду історико-соціологічних досліджень даному напрямку, займалися багато істориків, рідше соціологів. Якщо брати сучасність, то це, насамперед, на Заході – Ч.Тіллі. Я. Алстед, О. Рамштед, Ф. Абрамс, Т. Скокпол, Ю. Хабермас, О. Паттерсон та інші, в Росії М. Романовський, Ж. Т. Тощенко, А. І. Черних, український історик А. Мартинов. Але, з іншої сторони, часто цитуючи одне одного, вони просто ходять по колу. Адже, ні для кого не секрет, що єдиної узгодженої між більшістю дослідників теоретико-методологічної концепції „історичної соціології” на даний час не існує, хоча даний напрямок тільки „офіційно” існує майже половину століття. Мабуть, тільки останні фрази закладають вже деякі сумніви до напрацьованого в так званій області історичної соціології і само собою напрошується питання, що ж насправді слід розуміти під виразом „історична соціологія”?

Таким чином, *сутність наукової проблеми* даної роботи полягає в наступному, Оглядаючи літератури з приводу репрезентації часу в соціології показав відсутність її (репрезентації) теоретичної рефлексії в системі соціологічного знання, а також відсутність остаточної та переконливої генералізації у вигляді спеціальної соціологічної теорії.

Метою дисертаційного дослідження є генералізація теоретичної рефлексії репрезентації часу в системі соціологічного знання (на прикладі історичної соціології). У відповідності до цього в роботі сформульовані такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати соціально-філософські основи поняття часу;
- показати досвід наукової рефлексії поняття часу в соціології;
- здійснити аналіз основних положень становлення і розвитку західної історичної соціології, історичної соціології в СРСР, в сучасних Росії та Україні на прикладі аналізу публікацій з даної проблематики радянських, російських і українських соціологів та істориків;
- окреслити загальні характеристики соціального часу крізь призму соціальної еволюції людини;
- обґрунтувати проблематику темпоральних уявлень в сучасній науковій дискусії – минуле, сьогодення, майбутнє.

Об'єктом дослідження є наукова рефлексія репрезентації соціального часу в світовій соціологічній теорії; *предметом* – особливості репрезентації часу в історичній соціології на різних рівнях наукового пізнання.

Методи дослідження. У дисертації використано методи: загальнонаукові – аналіз, синтез, порівняльний аналіз, метод аналогій та ін., а також специфічно соціологічні – головним чином, метод структурно-функціонального та системного аналізу. Застосування елементів творчо-критичного та аналітичного методів спрямяло найбільш повному з'ясуванню й урахуванню

множинності інтерпретацій поняття соціального часу, виявленню його істотних характеристик. З позицій структурно-діяльнісного підходу соціальний час розглядається як один із ключових аспектів, що визначає все соціальне життя, способи соціальної дії. Функціонально-системний та структурно-діяльнісний підходи дозволили розглядати час як сукупність минулого, сьогодення і майбутнього у відношенні до людини, а спрямованість часу як поєднання досвіду людини, її передчуттів, потреб, сприйняття, пам'яті, що проявляється в досягненні визначеної, бажаної, або ж нав'язаної мети. Крім того, в рамках зазначених підходів час було розглянуто як сукупність зв'язків, які впорядковують послідовність і ритмічність соціальних подій. Використання в роботі структурно-функціонального методу аналізу дало можливість розглянути триєдину функцію часу, пов'язану з трьома універсальними аспектами соціального життя: синхронізацією одночасних подій; послідовністю дій, які слідують одне за одним; визначення рівня дій всередині часової одиниці.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні отримано результати, що мають такі ознаки наукової новизни:

- було уточнено уявлення щодо провідних напрямків соціологічного дослідження проблематики часу, бо здобувачем звернуто увагу на те, що одні дослідники розглядають різноманітні способи роздумів про час в соціальних термінах, інші насамперед звертають увагу на соціальні ритми, нерівномірність часу і соціальне структурування часу; а тому значний розвиток отримали дослідження бюджетів часу, особливо в країнах Східної Європи, Радянському Союзі; де активно запроваджували так зване соціальне планування розвитку соціальних спільнот різного масштабу, сформовано особливі напрямки соціології, пов'язані з соціальним часом: соціологія дозволя, соціологія вільного часу, зафіксовано спірне та неоднозначне обговорення визначення предметної області історичної соціології;

- вперше окреслено такі способи використання терміну часу в соціологічному аналізі: час як соціальний фактор для пояснення структури і процесу; час як каузальний зв'язок між елементами в соціальній теорії; кількісне вимірювання між елементами в соціальній теорії; час як вимірювання взаємодії між елементами в соціальній теорії;

- вдосконалено розуміння того, що час як соціальний фактор впливає на соціальну взаємодію подвійним чином: як ресурс і як соціальний смислоутворюючий чинник. Відмінність від попередників полягає в тому, що час інтерпретовано ресурсом, що не поновлюється, а тому в кожному добу соціальний смисл є не тільки однозначним, а ще й конструктивним, бо надає можливість координувати і відтворювати повсякденну діяльність, виступаючи водночас як культурним кодом, який лежить в основі і визначає соціальне життя в цілому. Як каузальний зв'язок час являє собою сукупність тимчасово обмежених структурних одиниць. Послідовність часу дозволяє розрізнати види дій і комбінувати їх;

- набула подальшого розвитку теза про необхідність дослідження використання часу як шкали кількісних змін в соціальних відносинах. Загалом, цей аспект соціального часу включає в себе вибір шкали послідовності, часових відрізків і опис змін термінами використовуваних змінних; а використовуючи різні кількісні одиниці (секунди, хвилини, години тощо), можна використовувати час як шкалу інтервалів, бо величина часових інтервалів впливає на тип

соціальних змін. Використання якісних одиниць вимірювання (історичні епохи; стадії росту і розвитку; одиниці часу, що суб'єктивно сприймаються) дозволяє більш гнучко описувати інтервали часу. На відміну від попередників, наголошено на значенні темпу і тривалості, міри інтенсивності, що спричинені певною зміною, та набуває різних варіантів в залежності від спостережуваної соціальної системи. Тобто за конкретної ситуації, об'єктивно вимірний час має сенс тільки в якісно визначених обставинах;

- уточнено предметне поле досліджень історичної соціології, метою якої, на думку здобувача, виступає забезпечення єдності аналізу минулого, сучасного й майбутнього часового континууму соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень, а не тільки включення минулого до аналізу досліджуваних об'єктів, як у попередників;

- узагальнено наступні напрямки досліджень історичної соціології: 1) економічно-орієнтовані: капіталістичний розвиток включав в себе такі теми, як виникнення і послідовність етапів індустріальної революції, появу робітничого класу, ріст народонаселення і розвиток сучасної світової системи; 2) політично-орієнтовані: дослідження формування і розвитку національних держав та їх державних систем. Прибічники даного напрямку звертаються до таких тематик, як бюрократизація державної влади, демократизація політики, революції і взаємодії націй на міжнародній арені тощо. Метою даних досліджень є прагнення вивчити різного роду соціальні явища в їх історико-соціальної перспективі.

Практичне значення одержаних результатів. Результати даного дослідження створюють підґрунтя для розвитку темпорального підходу у дослідженні соціальних процесів та соціальної структури суспільства, збагачують можливості для удосконалення навчальних програм із теорії соціальних змін та спеціальних соціологічних теорій.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі теорії та методології соціології, яка забезпечувала загальне керівництво та контроль за написанням дисертації. Принципові ідеї, теоретичні положення та роздуми автора були висловлені на VIII Міжнародній конференції молодих науковців „Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень” 27-28 квітня 2006 року (Київський національний університет імені Тараса Шевченка); V Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства 19-21 квітня 2007 року (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна); I, III, IV Львівському соціологічному форумі “Актуальні проблеми сучасного українського суспільства” 2007, 2009, 2010 років (Львівський національний університет імені Івана Франка); IV Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Шевченківська весна” 20-23 березня 2008 року (Київський національний університет імені Тараса Шевченка); VI Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства 17-19 квітня 2008 року (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження автором опубліковано шість публікацій, три з яких – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (172 найменування, що розташовані на 15 ст.). Обсяг основної частини 148 ст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету та завдання роботи, викладено наукову новизну результатів дослідження та їх практичну значущість, відображено дані про апробацію результатів дослідження.

Перший розділ – “Теоретичні засади дослідження соціального часу” – присвячено розгляду теоретико-методологічних засад дослідження соціального часу у соціально-філософській науці, загалом, та в соціології, зокрема. На різних щаблях розвитку і в різних умовах соціального буття формуються різні, залежні від цих умов, уявлення про час. Мислення, пов'язане з більш розвинутими суспільними формами життя, що виникає вже в рабовласницьких суспільствах, менше залежить від зміни пори року, сезонів тощо. З більш наповненою соціальною пам'яттю, тобто з більш розвинутими культурними традиціями рабовласницьке мислення звертає увагу на соціально-історичну послідовність і зв'язок подій, фіксує увагу на зв'язку часу, формує уявлення про поступовий рух часу, де кожна наступна одиниця часового визначення не заперечує попередню і не знищує її, як це відбувалось з таблицею щорічно відновлюваного календаря, не повторює одного разу заданого у вигляді міфу ритуалу змісту, а накладається одна на одну, утворюючи послідовність соціального розвитку.

Потрібно також підкреслити, що соціальний час виступає саме формою існування суспільного життя, соціальних процесів і явищ, соціальних систем діяльності соціальних суб'єктів, умовою розвитку і реалізації сутнісних соціальних людських сил соціальних суб'єктів, тому він не може розглядатися в якості особливої субстанції, відірваної від реальних соціальних процесів і систем. Сутність соціального часу, його властивості, як і форми прояву, розкриваються при дослідженні безпосередньо у відношенні до соціального буття соціальних суб'єктів, у зв'язку з характерними, сутнісними ознаками цього буття, природою виникнення, розвитку і функціонування соціальних систем і суб'єктів.

Було визначено час через наступні характеристики: час як сформульована концепція сприйняття подій ідентичності і трансформації об'єктів; об'єкти продовжують існувати в різних точках минулого або вже зміненого стані (такі точки можуть бути названі часовими точками, відстань між ними може бути названа довжиною часу); загальне відчуття тривалості будь-якої з цих точок і відстаней між ними може бути визначено як відчуття самого часу.

Було розглянуто три традиційних підходи до характеристики часу в соціальних науках. Перший підхід виходить з постулату, що природа описується за допомогою чисел, а будь-яке розуміння людського життя вимагає якісного підходу. Природа розуміється як та, що має справу з інваріантними відношеннями, універсальними зв'язками і законами, які мають сенс в будь-якій точці простору і часу. Специфіка соціальної науки полягає в немеханістичних відношеннях і аспектах, що здатні до зміни у відповідності з умовами існування. Якісний аспект розглядається як доповнення до кількісного і як прерогатива соціальної науки. Відбувається протиставлення природного і фізичного часу. Годинниковий час дорівнює гомогенному часові фізичного світу – добовими і сезонними циклами. Фізичний час в даному випадку розуміється як фіксовані і безкінечно подільні одиниці, які можуть бути виміряні. Людський час включає в себе фізичний,

але не вичерпується ним. Людське сприйняття і соціальна дія носять фундаментально якісний характер. За другим підходом вважають, що природа може бути пізнана об'єктивно. Вчені природознавці знаходяться в суб'єктивно-об'єктивному відношенні до свого предмета вивчення. На відміну від вчених соціального знання вони можуть вивчати свої об'єкти безпосередньо. Такі прямі причинно-наслідкові зв'язки розуміють як неіснуючі в людському суспільстві, де досліджують непередбачувані результати цілепокладаючих дій. Вважають, що природні події можна передбачити тому, що її закономірності є позачасовими. Третій підхід до соціального часу найбільш розповсюджений в соціології. Бін стверджує, що час є соціальним, що час не існує поза людським життям. Це пояснюється тим, що час завжди залежить від його осмислення. Час передбачає погляд на себе. Як символічний вираз час завжди формулюється колективно. Прибічники даного підходу вважають, що тільки люди використовують час для контролю, регулювання, впорядкування або синхронізації свого соціального життя. Час – це форма організації соціального досвіду.

Серед основних напрямків дослідження проблематики часу, що склалися в соціології на сьогодні, було визначено: аналіз часу як формальної соціологічної категорії; при цьому одні дослідники розглядають різноманітні способи роздумів про час в соціальних термінах, інші насамперед звертають увагу на соціальні ритми, нерівномірність часу і соціальне структурування часу; значний розвиток отримали дослідження бюджетів часу, особливо в країнах Східної Європи, Радянському Союзі; сформувались особливі напрямки соціології, пов'язані з соціальним часом: соціологія дозвілля, соціологія вільного часу, відбувається спірне та неоднозначне обговорення визначення предметної області історичної соціології (соціології історії); з'являються праці з приводу реорганізації робочого часу та дослідження змін у співвідношенні витраченого часу на роботу, освіту, сім'ю та дозвілля; у зв'язку з цим, досліджуються зміни сучасних стилів життя

Відповідно до вище зазначеного, можна сформулювати такі способи використання часу в соціологічному аналізі: час як соціальний фактор для пояснення структури і процесу; час як каузальний зв'язок між елементами в соціальній теорії; кількісне вимірювання між елементами в соціальній теорії; час як вимірювання взаємодії між елементами в соціальній теорії.

Час впливає на соціальну взаємодію подвійним чином: як ресурс і як соціальний смисл. Як ресурс час витрачається і його вже не можна повернути назад. Як соціальний смисл час дає можливість координувати і відтворювати повсякденну діяльність, виступає культурним кодом, який лежить в основі і визначає соціальне життя в цілому. Як каузальний зв'язок час являє собою сукупність тимчасово обмежених структурних одиниць. Послідовність часу дозволяє розрізняти види дій і комбінувати їх.

Ще одним важливим аспектом використання часу є те, що він виступає шкалою кількісних змін в соціальних відносинах. Загалом, цей аспект соціального часу включає в себе вибір шкали послідовності, часових відрізків і опис змін термінами використовуваних змінних. Використовуючи різні кількісні одиниці (секунди, хвилини, години тощо), можна використовувати час як шкалу інтервалів. Величина часових інтервалів впливає на тип соціальних змін. Використання якісних одиниць вимірювання (історичні епохи; стадії росту і розвитку; одиниці часу, що суб'єктивно сприймаються) дозволяє більш гнучко описувати інтервали часу.

Значення темпу і тривалості, міри інтенсивності, що спричинені даною зміною, набуває різних варіантів в залежності від спостережуваної соціальної системи. За даної ситуації, об'єктивно вимірний час має сенс тільки в якісно визначеній ситуації.

У другому розділі **“Концептуальні положення становлення і розвитку історичної соціології як класична спроба концентрувати час”** здійснено аналіз основних положень становлення і розвитку західної „історичної соціології”; “історичної соціології” в СРСР, в сучасних Росії та Україні на прикладі аналізу публікацій з даної проблематики радянських, російських і українських соціологів та істориків.

В соціології країн Заходу її взаємодія з історією відбувалась по-різному. Мала значення роль того чи іншого відомого соціолога, як правило, засновника соціології як наукової, університетської дисципліни. Ще на початку ХХ ст. під впливом соціології, незадоволені станом традиційної історіографії ряд молодих французьких істориків звернулись до праць Е. Дюркгейма, М. Мосса, М. Хальбвакса, що стало поштовхом до виникнення школи „Аналіти”. В її рамках ціле покоління використовувало в історичних дослідженнях минулого міждисциплінарний підхід, апробовано ідеї, висунуті соціологами, культурологами, антропологами, економістами тощо. „Аналіти” почали дослідження повсякденності, менталітетів, взаємодії людей з навколишнім середовищем, а також сім'ї, шлюбу, релігійних і соціальних інститутів минулого, – тобто людей в минулому часі і просторі.

Виявлено три основні напрямки, що виявили себе всередині історичної соціології до кінця 80-х років. Представники першого – „вихідці” з соціальної історії – повністю відійшли від неї, звернувшись до дослідження соціологічних проблем, а саме вивчення макроструктурних процесів великої протяжності. Особливе розповсюдження отримали дослідження макроструктурних змін у зв'язку з соціальними рухами. Інші, залишаючись вірними історичній тематиці, звернулись до дослідження особливостей функціонування соціальних груп, включених в процеси модернізації в широкому сенсі, – індустріалізація, урбанізація, пролетаризація тощо. Прибічники третього напрямку працюють на мікрорівні, досліджуючи проблеми взаємодії соціальних структур з конкретними видами діяльності індивідів.

Таким чином, соціологія з моменту свого становлення як науки містила в собі передумови та можливості до наступних теоретичних прагнень узагальнення історичних фактів, накопичення історичного матеріалу. Соціальними мислителями завжди будувались схеми, які могли б пояснити та описати історичне існування людства. Тому, якщо соціологи, культурні антропологи, етнологи, політологи та представники інших гуманітарних наук при побудові теорій будуть враховувати історичний характер своїх об'єктів дослідження, розбіжності між ними і соціальною історією будуть зменшуватись. Адже межі між об'єктами дослідження не повинні більше залишатись межами для мислення.

Що стосується проблематики історико-соціологічного знання, то його “відродженням” в 60-і роки ХХ ст. займалися соціологи-історики – Ю.В. Арутюнян, Л.А. Гордон, Л.М. Дробіжева, М.М. Громико, В.А. Устінов, О.І. Шкаратан, а також історики-соціологи – Л.П. Лашук, Є.В. Полетаєв, Ю.А. Поляков, І.Д. Ковальченко та інші (ідея про поділ дослідників, що працюють на межі соціології та історії, на соціологів-істориків і істориків-соціологів належить

Є.І. Кукушкін). Дещо пізніше, в 70-80-і роки ідеї історичної соціології стали активно розвивати Є.І. Пивовар, А.А. Соколов, В.В. Іванов, Б.Н. Міронов та інші.

Також проводили соціологічні дослідження дискусійних питань історії Росії і СРСР. Ряд авторів виконували соціологічний аналіз створення і діяльності російських партій початку ХХ сторіччя – від соціал-демократів до правих. У. Розенберг провів комп'ютерну обробку даних муніципальних виборів в Росії влітку 1917 року. Було підготовлено ряд досліджень (за доступністю історичних матеріалів) по соціології російського села, по соціальній мобільності, в тому числі, через систему освіти, висунення та ін. Розповсюдження отримали історико-соціологічні, в тому числі – порівняльні методи досліджень процесів в радянських привладних елітах (уряд, виборні радянські і партійні органи в центрі і на місцях), що дозволяло відслідковувати еволюцію вікових, освітніх, національних, інституціональних змін в СРСР. Відслідковувались процеси в структурах органів влади СРСР, ускладнення проблем управління, елементи відомчого суперництва. Увагою користувались республіки і національні регіони СРСР, прояв етнічної напруги, націоналізму.

В 60-80-і роки ХХ ст. західні соціологи-стажери в СРСР підготували праці з проблем еліти на матеріалах міста Тирасполя (Р. Хілт), етносоціальних проблем (дослідження К. Хемфрі економічних, соціальних, етнічних, релігійних аспектів життя колгоспників артілі ім. Карла Маркса в Бурятії) тощо. Сьогодні за цими дослідженнями можна визначити ознаки радянського минулого. Досліджувались соціальні процеси і класова структура в СРСР. Поряд з окремими історико-соціологічними працями накопичення порівняльного соціо-історичного матеріалу дозволило виробляти актуальні теорії середнього і макро-рівней: тоталітаризм, розвиток, соціальний протест, революції, еліти, суспільні рухи і партії, індустріальне суспільство, модернізація тощо.

Одним із найяскравіших істориків, які займалися тематикою історико-соціологічного знання, загалом, та "історичної соціології", зокрема, у 80-і роки, був В. В. Іванов. Цей узагальнений висновок спирається на його працю "Методологічні основи історичного пізнання". У даній роботі він прагнув дати загальне визначення історичного методу, окреслити окремі способи його реалізації, а також було розкрито значення кількісних методів (запозичених із соціології) в історичному пізнанні.

З публікацією в московському журналі "Соціологічні дослідження" за 1998 рік, № 8 перших спеціальних статей, присвячених проблематиці становлення історичної соціології в сучасній Росії, починається новий період у процесі висвітлення і розвитку даного наукового напрямку на пострадянському просторі. Авторами даних статей виступили відомі сучасні дослідники в історико-соціологічній думці Росії Тощенко Ж.Т. і Романовський М.В. Історична соціологія на думку Тощенко – це з одного боку, використання соціологічних методів для аналізу різного роду історичних даних в межах історії, а з іншого, використання соціологічною наукою історичного матеріалу для досліджень вже у власній царині. Тощенко робить наголос на поки що небагато чисельних спробах вивчити такий унікальний прояв духовної самобутності народу як історична свідомість і пов'язані з нею дослідження історичної пам'яті, що як показують невеликі, але досить цікаві дослідження Меркушина, Ханаху, Цветкова, дає широку характеристику мотивів

і цінностей російського та інших народів. Емпіричні і пошукові дослідження, проведені в 80-90-і роки, виявили орієнтації і оцінки історичної свідомості, які заслуговують серйозного осмислення: наприклад, які історичні особистості збереглися в пам'яті людей, які події світової і особливо вітчизняної історії є значимими. Все це дозволяє стверджувати, що обов'язковим атрибутом суспільної свідомості є історична пам'ять, яка в умовах корінних суспільних змін має тенденцію до відновлення своєї ролі в духовному потенціалі як окремої людини, так і народу в цілому.

Проблемне поле історичної соціології, за Романовським, є аналогічним полю соціології. В ньому є теоретичні, методологічні, методичні, дисциплінарні, емпіричні та інші аспекти. Соціологія таких явищ як адаптація, глобалізація, горизонти становлення, джерела, шляхи, тенденції, традиції, траєкторії, розвиток, наслідування, зміна, покоління, ріст, процеси, конфлікт, криза, мобільність, формування, динаміка, конкуренція, революція, соціалізація, трансформація, модернізація, організація і т. д. вимагають звернення до минулого. Серед сучасних науковців, чії праці певним чином стосуються тематики історичної соціології, потрібно назвати і російську дослідницю А.І. Черних. В своїх публікаціях вона намагається визначити основні грані взаємодії двох наук – історії та соціології, показати теоретичну та методологічну бази, їх подібність та відмінність у підходах до вивчення різних соціальних явищ.

У третьому розділі “Типолого-модусні виміри соціального часу в динаміці соціальних систем” окреслено загальні характеристики соціального часу крізь призму соціальної еволюції людини, обґрунтовано проблему темпоральних уявлень в сучасній науковій дискусії – минуле, сьогодні, майбутнє. Соціальний час, процесуально досить складно сконструйований, представляє собою рух, самостійно організований і самоорганізований в рамках розвитку соціуму, включаючи природний час і час власне людської життєдіяльності. Він має особливі характеристики і одночасно вписаний в загальний час універсальної еволюції і складає його невід'ємний “зміст” з усіма особливостями і проблемами його існування в сфері часового буття універсуму, що пізнається людиною залежно від її пізнавальних можливостей.

Серед значимих особливостей соціального часу було виділено наступні моменти. Походження соціального часу пов'язано з виникненням принципово нового в універсальній еволюції феномена, що відрізняється від усіх інших форм органічної живої природи в цілому. Його виникнення означало появу особливого механізму і сили розвитку, особливих принципів відтворення, функціонування, руху і розвитку. Дані принципи визначались особливою активністю людини, невластивою всьому іншому живому, що забезпечувало новий рівень універсальної еволюції. Такою активністю виступає цілеспрямована, виробнича творча діяльність суб'єктивно діючої людини, здатної відтворити не тільки своє існування в певному середовищі, адаптуватись в ньому, а й виробляти в даній діяльності новий неприродний світ, нове середовище свого існування, в якому вона тільки і змогла б існувати як людина. В такій діяльності спільно і цілеспрямовано встановлювались нові ритми, нові часові залежності через введення неіснуючих у природі дій, структур їх зв'язків, а також виникнення відношення до них, до себе і собі подібних. Власне соціальний час покладався за основу вже в мету діяльності, яка мала на увазі не задоволення первинних потреб, а особливу структуру поведінки, пов'язану з надситуативною

активністю і встановленням часової дистанції виготовлення знарядь праці, що слугували не тільки для негайної дії та результату, а й для використання їх у майбутньому.

Соціальний час належить соціальному світові, відтворюваним людиною як суб'єктом, що передбачало мету, проєктування, перетворення, відношення тощо. Вже поява перших механізмів (наприклад, гончарне коло), що змінювали ритм і швидкість дій, та їх ускладнення, поява транспорту (колесо), інформаційних структур (письменність, міфи тощо) запроваджували постійно нові часові залежності, формували нові часові простори життєдіяльності людини, взаємопересічних подій. У всіх випадках це було результатом перетворювальної діяльності людини як суб'єкта, що створює нові часові структури і простори. Активно накопичувався часовий потенціал, в створеному людиною світі.

Час і простір завжди співвідносні зі структурою і змістом культурно-історичного розвитку індивідуальних характеристик людини, що виступає як суб'єкт історичної дії, по-різному реалізує простір і час в своєму реальному житті та по-різному осмислює і розуміє їх на різних рівнях, стадіях, етапах розвитку своїх пізнавальних здібностей та можливостей в просторово-часовому континуумі розгортання соціальної еволюції в цілому. Без врахування цього не можна, по-перше, розкрити знань про час, проникнути в сутнісні характеристики його розуміння людиною; по-друге, не можна правильно зрозуміти людину відповідного відрізка часу як творця цього часу. Таким чином, соціальний час завжди включає суб'єкта, що його творить.

Людина живе в просторі, вимірює його в своєму житті, по-різному визначає його, хоча життя вимірює часовим ритмом, тривалістю, входячи в задані природою ритми і задаючи свої. Час відраховували за Сонцем і Місяцем, за ритмами розливів річок, сходів посівів. Формували спеціальні календарі, таблиці, закладаючи в них природні ритми, руху світла та проєктуючи їх на ритми своєї життєдіяльності. В усіх випадках це було відповідне суб'єктне присвоєння і засвоєння часу природного в межах і у зв'язку з особливостями організації життєдіяльності конкретного суспільства. Відношення до часу було "договірним", управлінським тощо, але в усіх випадках людина виступала як суб'єкт його організації, пов'язуючи природні ритми та ритми, що формуються в її діяльності.

Соціальний час завжди містить відношення до нього суб'єкта, відношення, недригманне природному світу, в тому числі світу тваринному. Час закладався в життя людини з початку її становлення, в тому числі в процесі її діяльності, в її мету. Відношення до часу визначалося об'єктивно і суб'єктивно цілеспрямованим його розрахунком в організації виробничої діяльності. Відношення до часу змінювалось разом з розвитком свідомості, ускладненням мислення, заглибленням рефлексії на дійсність та ускладненням діяльності, що вводила нові ритми і часові режими. В процес історичного розвитку відношення до часу змінювалось. Змінювались і принципи підходу до його осмислення, об'єктивно обумовлені комплексом обставин, в тому числі мірою і рівнем психічного розвитку людини, розвитком її свідомості, мислення, її здатністю до постійного розвитку, саморозвитку, що закладено в сутнісні особливості системної організації людини. Людина як суб'єкт дії володіє особливим психологічним часом, притаманним їй як людині-суб'єкту, що живе в особливому часі здійснення своєї діяльності.

Таким чином, на різних етапах загального просторово-часового континууму соціальної еволюції об'єктивно формувались історично визначені багаторівневі структурно-змістовні та смислові загально прийнятті характеристики часу, обумовлені рівнем розвитку знання, загальним рівнем розуміння та пізнання діючого суб'єкта, з врахуванням засвоєних часових структур, сформованих в практичній діяльності та організації всієї життєдіяльності людини. Індивід, що пов'язує об'єкти різних просторів і часу в єдину цілісність, в ритми рухів, визначає час культурою свого історичного часу, а також на рівні філогенетичного та загального культурно-історичного розвитку людини. Дані моменти значною мірою визначають об'єктивно сформовані в реальному житті відношення суб'єкта до часу, чим забезпечують фіксацію історично значимих часових структур, кількість та характер часових зв'язків, організацію часових режимів різних видів діяльності. Вони також визначають і спільний погляд на час, його розуміння та осмислення, відкритий до розширення і одночасно обмежений загальним рівнем знань, інтелектуальних можливостей, але й об'єктивно існуючим світорозумінням.

Суб'єктні можливості рефлексії на дійсність та суб'єктна сутність діяльності обумовлювали специфіку ритмів соціального світу. Тут, зокрема виокремлюються ритми індивідуальної життєдіяльності людини, які зберігають відповідні види біологічних ритмів, і ритми, що утворюють філогенетичні та культурно-історичні рівні розвитку, ритми всіх форм та рівнів її суб'єктного втілення в межах різноманітних груп, суспільств. Реалізовані в багатоплановій, різнохарактерній діяльності людини та втілені в її продуктах, в тому числі в мистецтві – музиці, живописі, в техніці тощо, вони містять і виражають суб'єктний потенціал її активності.

Специфіка ритмів соціального руху проявляється вже на психофізіологічному рівні, в психологічній сфері, в соціокультурному просторі їх реалізації. Наприклад, дослідження біологічних ритмів розкривають їх особливості власне людських форм організації в світі живого, різні рівні та складні взаємодії функціональних систем існування людини. Це виступає важливим доказом специфіки та цілісності еволюційного розвитку людини. Структуруючі соціально-історичного руху ритми та цикли, що включають присвоєні людиною в її життєдіяльності природні ритми, сформовані з розрахунком на виробничий, технологічний, художній та інші результати, ритми усвідомлені і неусвідомлені – різні за своїм характером, значенням, впливом на людину формують структурно-змістовні характеристики її життя та специфіку соціального простору. Потрібно зауважити, що людина знаходиться не в хаосі ритмів та має справу не просто з великою їх кількістю. Життя людини – це складна організація багатопланового, різнохарактерного руху, де людина постійно відтворюється не просто в певній сукупності різних за своєю природою ритмів, а ритмів, що структурують та організують цей рух, в якому відбувається постійна їх зміна, зростання, ускладнення при формуванні стійких зв'язків. В проблемному полі пізнання ритмів, в тому числі життя людини, особливе місце займають проблеми принципи руху самого ритму та принцип його дієвості та прояву різних форм руху.

ВИСНОВКИ

Через неадекватний стан репрезентації часу в соціології, слабкість теоретичної рефлексії часу в системі соціологічного знання, а головне - остаточної та переконливої генералізації у

вигляді спеціальної соціологічної теорії, як висновки дисертації запропоновано наступні положення:

Уточнено провідні напрямки дослідження проблематики часу, що склалися в соціології на сьогодні: аналіз часу як формальної соціологічної категорії; при цьому одні дослідники розглядають різноманітні способи роздумів про час в соціальних термінах, інші насамперед звертають увагу на соціальні ритми, нерівномірність часу і соціальне структурування часу; значний розиток отримали дослідження бюджетів часу, особливо в країнах Східної Європи, Радянському Союзі; сформувалися особливі напрямки соціології, пов'язані з соціальним часом: соціологія дозвілля, соціологія вільного часу, відбувається спірне та неоднозначне обговорення визначення предметної області історичної соціології; з'являються праці з приводу реорганізації робочого часу та дослідження змін у співвідношенні витраченого часу на роботу, освіту, сім'ю та дозвілля; у зв'язку з цим, досліджуються зміни сучасних стилів життя.

Наведено основні способи використання часу в соціологічному аналізі: час як соціальний фактор для пояснення структури і процесу; час як каузальний зв'язок між елементами в соціальній теорії; кількісне вимірювання між елементами в соціальній теорії; час як вимірювання взаємодії між елементами в соціальній теорії.

Виявлено вплив часу як соціального фактору на соціальну взаємодію – як смислоутворюючий чинник, що дає можливість координувати і відтворювати повсякденну діяльність, бо виступає культурним кодом, який лежить внаслідок сутність соціального життя в цілому, так і по його фазам. Як каузальний зв'язок час являє собою сукупність тимчасово обмежених структурних одиниць. Послідовність часу дозволяє розрізняти види дій і комбінувати їх.

У дисертації набула подальшого розвитку теза про необхідність дослідження використання часу як шкали кількісних змін в соціальних відносинах. Загалом, цей аспект соціального часу включає в себе вибір шкали послідовності, часових відрізків і опис змін термінами використовуваних змінних. Використовуючи різні кількісні одиниці (секунди, хвилини, години тощо), можна використовувати час як шкалу інтервалів. Величина часових інтервалів впливає на тип соціальних змін. Використання якісних одиниць вимірювання (історичні епохи; стадії росту і розвитку; одиниці часу, що суб'єктивно сприймаються) дозволяє більш гнучко описувати інтервали часу. Значення темпу і тривалості, міри інтенсивності, що спричинені даною зміною, набуває різних варіантів в залежності від спостережуваної соціальної системи. За даної ситуації, об'єктивно виміряний час має сенс тільки в якісно визначеній ситуації.

Вдалося уточнити предметне поле досліджень історичної соціології, метою якої виступає забезпечення єдності аналізу минулого, сучасного й майбутнього часового континууму соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень за допомогою включення минулого до аналізу досліджуваних об'єктів. Крім того було узагальнено такі напрямки досліджень історичної соціології: економічно-орієнтовані: капіталістичний розвиток включав в себе такі теми, як виникнення і послідовність етапів індустріальної революції, появу робітничого класу, ріст народонаселення і розвиток сучасної світової системи; політично-орієнтовані: дослідження формування і розвитку національних держав та їх державних систем. Приблизники даного

напряму звертаються до таких тематик, як бюрократизація державної влади, демократизація політики, революції і взаємодії націй на міжнародній арені тощо. Метою даних досліджень було прагнення вивчити різного роду соціальні явища в їх історико-соціальной перспективі.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертаційної роботи висвітлені в трьох публікаціях у фахових видань із соціології, затверджених ЕАК України:

1. *Роздобутько О.М.* Соціальний час як об'єкт соціологічної рефлексії / О.М. Роздобутько // Нова парадигма: Журнал наукових праць. Вип. 63. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 182-196.

2. *Роздобутько О.М.* Часовий вимір в соціології: радянська “історична соціологія” (60 – 80-і роки ХХ ст.) / О.М. Роздобутько // Нова парадигма: Журнал наукових праць. Вип. 67. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 210-217.

3. *Роздобутько О.М.* Західна історична соціологія як об'єкт наукової рефлексії / О.М. Роздобутько // Нова парадигма: Журнал наукових праць. Вип. 93 – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 180-189.

та в інших виданнях:

1. Роздобутько О.М. Проблема часу в соціологічній науці: від витоків до сучасності: матеріали V Міжнародної наукової конференції [“(Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства”], (Харків, 12-14 квітня 2007) / Мін-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 213-214.

2. Роздобутько О.М. Соціологія Якоба Алстедта: спроба інтеграції різних точок зору в історичній соціології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених [“Шевченківська весна”], (Київ, 0-23 березня) / Наукове товариство студентів та аспірантів, КНУ ім. Тараса Шевченка. – Київ: Обрії, 2008. – С. 161-162.

3. Роздобутько О.М. Соціальний час крізь призму сучасної соціологічної теорії матеріали VI Міжнародної наукової конференції [“Соціологія у (пост)сучасності”], (Харків, 17-19 квітня 2008) / Мін-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 264-265.

АНОТАЦІЯ

Роздобутько О.М. Репрезентація часу в соціології. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертації розглянуто та уточнено провідні напрямки дослідження проблематики часу, що склались в соціології на сьогодні: аналіз часу як формальної соціологічної категорії; при цьому одні дослідники розглядають різноманітні способи роздумів про час в соціальних термінах, інші

насамперед звертають увагу на соціальні ритми, нерівномірність часу і соціальне структурування часу; значний розвиток отримали дослідження бюджетів часу; сформувались особливі напрямки соціології, пов'язані з соціальним часом: соціологія дозвілля, соціологія вільного часу, відбувається спірне та неоднозначне обговорення визначення предметної області історичної соціології; досліджуються зміни сучасних стилів життя.

В дисертації відбулася спроба сформулювати основні способи використання часу в соціологічному аналізі: час як соціальний фактор для пояснення структури і процесу; час як каузальний зв'язок між елементами в соціальній теорії; кількісне вимірювання між елементами в соціальній теорії; час як вимірювання взаємодії між елементами в соціальній теорії.

В дисертаційному дослідженні розглянуто вплив часу як соціального фактору на соціальну взаємодію: як ресурс і як соціальний смислоутворюючий чинник. У дисертації набула подальшого розвитку теза про необхідність дослідження використання часу як шкали кількісних змін в соціальних відносинах. У дисертації уточнено предметне поле досліджень історичної соціології, метою якої виступає забезпечення єдності аналізу минулого, сучасного й майбутнього часового континууму соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень за допомогою включення минулого до аналізу досліджуваних об'єктів.

Ключові слова: соціальний час, соціальна еволюція, історико-соціологічне знання, історична соціологія, соціальний розвиток, психологічний час.

АННОТАЦІЯ

Роздобутько Е.Н. Репрезентация времени в социологии. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальная и отраслевая социология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертации рассмотрено и уточнено основные направления исследования проблематики времени, что сложились в социологии сегодня: анализ времени как формальной социологической категории; при этом одни исследователи рассматривают разные способы размышлений о времени в социальных терминах, другие прежде всего, обращают внимание на социальные ритмы, неравномерность времени и социальное структурирование времени; значительное развитие получили исследования бюджетов времени; сформировались особые направления в социологии, связанные с социальным временем: социология досуга, социология свободного времени, происходит спорное и неоднозначное обсуждение обозначения предметной области исторической социологии; исследуются изменения современных стилей жизни.

В диссертации сделана попытка сформировать основные способы использования времени в социологическом анализе: время как социальный фактор для объяснения структуры и процесса; время как каузальная связь между элементами в социальной теории; количественное измерение между элементами в социальной теории; время как измерение взаимодействия между элементами в социальной теории.

В диссертационном исследовании рассмотрено влияние времени как социального фактора на социальное взаимодействие: как ресурс и как социальный смыслообразующий фактор. В диссертации получена дальнейшая разработка тезиса о необходимости исследования использования времени как шкалы количественных изменений в социальных отношениях. В диссертации уточнено предметное поле исследований исторической социологии, цель которой обеспечить единство анализа прошлого, настоящего и будущего временного континуума социологического теоретизирования и эмпирических исследований с помощью включения прошлого в анализ исследуемых объектов.

Ключевые слова: социальное время, социальная эволюция, историко-социологическое знание, историческая социология, социальное развитие, психологическое время.

ANNOTATION

Rozdobutko O.M. Representation of a time in sociology. – Manuscript.

The dissertation on the receipt of a scientific degree of the candidate of sociological sciences on a speciality 22.00.04 – special and branch sociology. – National pedagogical Dragomanov university – Kyiv, 2010.

The dissertation deals with the leading and specified areas of the issues of time, developed in sociology today: analysis of time as a formal sociological category, while some researchers consider different ways of thinking about time in social terms, also pay attention to the social rhythms and spike time social structuring of time, significant development gets the research of times budget, are formed the special areas of sociology related to social time: leisure sociology, sociology of leisure time, is disputed controversial discussion of the historical definition of the subject area of sociology, studied changes in modern lifestyles.

In the paper has been an attempt to form the basic ways of time use in sociological analysis: time as a social factor to explain the structure and process time as the causal connection between elements in social theory, quantitative measurement between elements in social theory; time as measuring the interaction between elements in social theory.

The dissertation deals with the influence of time as a social factor in social interaction: as a resource and a social meaning creating factor.

The dissertation gained further development of the idea need of using time as the scale of quantitative changes in social relations.

The study specifies the subject field of historical studies in sociology, which stands for the unity of analysis past, present and future time continuum sociological theorizing and empirical research by enabling the past to the analysis of the studied objects.

Keywords: social time, social evolution, historical and sociological knowledge, historical sociology, social development, psychological time.